
ПОСМАТРАЊЕ ИЗБОРА 2022. ГОДИНЕ: КАКО ЈЕ ПРОТЕКАО ИЗБОРНИ ДАН

УДК 342.84(497.11)“2022“

DOI: <https://doi.org/10.22182/spm.specijal42022.16>

Прегледни рад

Вујо Илић*

Институт за филозофију и друштвену теорију,
Универзитет у Београду

Сажетак

Републичке и локалне изборе у Србији 2022. године посматрао је већи број међународних и домаћих посматрача. У овом раду посматрање се представља као начин да се оцени и унапреди квалитет избора, и износе се главни налази посматрања избора које је спровела организација Црта. Детаљно се износи методологија посматрања изборног дана на репрезентативном узорку бирачких места, са нагласком на формирању узорка, конструкцији упитника и обуци посматрача, и објашњава се логика закључивања на основу сакупљених података. Посматрање изборног дана потврдило је да званични резултати избора одражавају резултате са бирачких места на репрезентативном узорку, и да, и када се узму у обзир евидентиране неправилности, одржавају изборну вољу гласача. Додатно су анализиране реакције учесника на изборима, представника кандидата, међународних и домаћих посматрача, који нису суштински оспоравали резултате избора.

* Имејл-адреса аутора: vujo.ilic@instifdt.bg.ac.rs

Користећи резултате два анкетна истраживања Црте спроведена пре и после избора дана, анализирају се и ставови грађана према изборима. У раду се такође проблематизује сврха грађанског посматрања изборног дана, у ширем контексту у ком ређе долази до директне манипулације резултатима избора, али је све израженији проблем дугорочна неправедност учесника. Изборно посматрање остаје важно и у таквим околностима, као начин да се унапреде избори у целини, и да се повећа поверење у демократију.

Кључне речи: избори, демократија, посматрање избора, квалитет избора, методологија, узорак, анкета, Србија

УВОД

Посматрање избора постало је глобална норма. Готово да нема држава које не омогућавају неки облик посматрања, а такви случајеви обично изазивају сумњу у легитимност избора. Посматрање је један од главних начина да се оцени и унапреди квалитет избора. Постоје норме и стандарди који говоре какви би избори требало да буду, и обавезују државе да их спроводе на одређени начин. Међутим, без евалуације не може се рећи какав је квалитет конкретних избора, и да ли се они приближавају или удаљују од стандарда.

Међутим, иако се број одржаних демократских избора широм света убрзано увећавао, постоје показатељи да је квалитет избора у многим земљама почео да опада, не нужно због крађе на дан гласања, колико због дугорочне неправедности учесника. Ово је сасвим оправдано довело у питање сврху посматрања изборног дана – без обзира да ли се ради о међународним или домаћим посматрачима. У овом раду понудићу аргументе да је посматрање изборног дана још увек важно, јер може да помогне унапређењу целокупног изборног процеса, и посебно када то чине домаћи посматрачи, да утиче на поверење у демократске институције.

У раду је фокус на посматрању изборног дана. Начин на који домаће организације посматрају изборе је важан али недовољно познат, и често наилази на неразумевање у широј јавности. Зато у првом делу нудим аргументе да посматрање изборног дана на репрезентативном узорку не само да није инфериорно у односу на друге начине оцењивања избора, већ да има јасне предности. Поред

квантитативног аспекта методологије, објашњавам подједнако важан квалитативни део, који се тиче конструкције упитника и рада са посматрачима. На крају овог дела, посматрање изборног дана своди се на два питања – да ли могу да се потврде званични резултати и да ли такви резултати одржавају вољу гласача, а логика закључивања се формулише као научно тестирање хипотеза.

У другом делу текста представљам главне налазе посматрања гласања одржаног 3. априла које је спровела организације Црта, на републичком и градском нивоу избора. Анализирајући сакупљене податке са бирачких места, показујем да је било могуће потврдити да званични резултати одражавају резултате са бирачких места у узорку, као и да резултати, чак и када се узму у обзир све неправилности, одржавају изборну вољу бирача.

У трећем делу, основни посматрачки налаз да је гласање протекло углавном регуларно поставља се у шири контекст реакција других изборних учесника – кандидата из партија власти и опозиције, међународних и домаћих посматрача, који су у највећој мери изнели сличне закључке. На крају се анализирају ставови грађана о изборима, који су анализирани кроз два анкетна истраживања Црте, спроведена пре и после изборног дана, који показују партијску подељеност о овој теми, али и смањење процента оних који мисле да на се на изборима дешава крађа гласова.

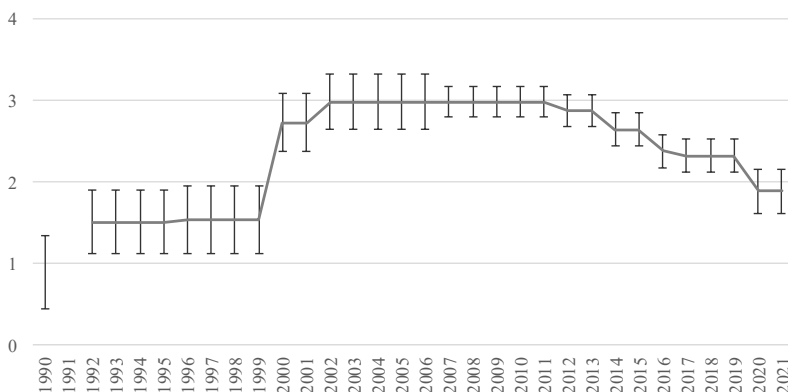
КВАЛИТЕТ И ПОСМАТРАЊЕ ИЗБОРА

Трећи талас демократизације учинио је демократију глобално најраширенијим обликом власти. Државе Латинске Америке ослобађале су се војних диктатура, Источна Европа једнопартијских система, а власти држава Африке и Азије излазиле су из оружаних сукоба са новим демократским мандатима (Huntington 1993). Вишестраначки избори постали су норма коју готово све државе практикују. Након ширења и консолидације демократије, у многим деловима света избори су престали да буду извор проблема. Међутим, након периода прилагођавања новим околностима, појачали су се процеси демократског назадовања и уследио је глобални талас аутократизације (Lührmann and Lindberg 2019).

Србија се може посматрати као део ових глобалних процеса. Иако је квалитет избора након увођења вишестраначја био низак, Србија је, са деценијом закашњења, започела демократску консолидацију. Међутим, током последње деценије, долази до поновног подривања демократије у Србији (Bieber 2018; Vladisavljević

2019; Levitsky and Way 2010, 2020; Spasojević 2021). У последњем годишњем извештају В-Дем Института, Србија се, поред Бразила, Турске, Мађарске и Пољске налази међу пет држава са највећим нивоом аутократизације у последњих десет година (Voese et al. 2022). Интегритет избора опадао је упоредо са процесом аутократизације. Графикон 1 приказује вредности В-Дем индикатора „слободни и поштени избори“ у Србији од избора 1990. до 2021. (Coppedge et al. 2022). Након 2000. године, квалитет избора је порастао до ранга суседних земаља, али, за само осам година, од 2008. до 2020, оцена избора је са „донекле слободни и поштени“ пала на „неодређено“.¹

Графикон 1. В-Дем индикатор „слободни и поштени избори“ за Србију 1990–2021.

Извор: Coppedge et al. (2022)

На шта се мисли када се каже „слободни и поштени“ избори, и како знамо да ли су избори такви или нису? Начела и стандарди за одржавање избора постали су током друге половине 20. века део међународних норми. Универзална декларација о људским правима наводи слободно гласање и истинске изборе као начине којим се власт заснива на израженој вољи народа (UNGA 1948, Art 21). Европска конвенција за заштиту људских права и основних слобода гарантује право на слободне изборе (CPRH 1952, Art. 3), а Међународни пакт о грађанским и политичким правима истинске изборе и слободно изражавање воље бирача (ICCPR 1966, Art. 25b).

¹ Вредности на вертикалној оси су: 0 „Не, никако“, 1 „Не баш“, 2 „Неодређено“, 3 „Да, донекле“, 4 „Да“. Графикон приказује граничне вредности интервала поверења на нивоу од 95%.

Међу обавезама за демократске изборе у државама учесницама Организације за европску безбедност и сарадњу (ОЕБС/OSCE) наводе се слободни и поштени избори, што је наведено у Париској повељи за нову Европу (CSCE 1990a), Документу са састанка у Копенхагену (CSCE 1990b, Art. 6. and 7.7), и Документу из Истанбула (OSCE 1999, Art. 25). Поред тога, Комисија Савета Европе за демократију путем права (Венецијанска комисија), кодификовала је праксу европског изборног наслеђа (Venice Commission 2002). Норме везане за квалитет избора садржане су поред међународних и у домаћим документима. Устав Србије гарантује држављанима опште и једнако изборно право, право да бирају и буду бирани, на слободним и непосредним изборима, тајним и личним гласањем (Ustav Republike Srbije 2006 čl. 52).

Нема пуне сагласности око тога шта чини изборе демократским, шта их чини слободним и поштеним, када су истински, а када им је угрожен интегритет (Bjornlund 2004, Norris 2014). Између глобалних норми и конкретних избора, различити актери и аутори покушавали су да разложе и операционализују ове нормативне димензије (Elklit and Svensson 1997). За потребе овог рада може се рећи да су избори слободни уколико бирачи слободно изражавају вољу у избору представника, а поштени уколико се пребројавање и извештавање о гласовима врши тачно, учесници у изборној кампањи наступају с приближно једнаких позиција, и постоји равноправан третман пред законом и од стране власти. Ове димензије се односе на процесе пре, током и после изборног дана, и од једнаке су важности за оцену квалитета избора (Elklit and Svensson 1997).

Посматрање избора је један од начина путем којих се може емпиријски утврдити у којој мери се конкретни избори одржавају у складу са нормама (Alvarez, Atkeson and Hall 2013). Код посматрања избора важно је разликовати међународно и домаће посматрање избора (Bjornlund 2004). Међународно посматрање има дугу историју и сеже до 19. века (Beigbeder 1994, 78), али је тек крајем осамдесетих почело да се формира као глобална норма (Hyde 2011; Kelley 2012). Током Хладног рата посматрано је мање од 10%, а од 1990. до 2011. чак 63% националних избора (Flores 2013). Између осталог, ОЕБС Документ из Истанбула обавезао је државе учеснице да прихвате посматрање избора, али и да брзо реагују на изборне препоруке како би се избори приближили стандардима који важе за све државе учеснице (OSCE 1999).

Поред међународног посматрања, у коме обично учествују државе и међународне организације, изборе могу посматрати и

недржавни, непартијски, односно грађански субјекти. Грађанско посматрање има краћу историју, која се везује за изборе у аутократским режимима Азије и Јужне Америке осамдесетих година (Филипини 1986, Чиле 1988). Праву експанзију доживело је после 1990. са вишестраначким изборима у Источној Европи (Estok, Nevitte and Cowan 2002). Међутим, право на грађанско посматрање још увек нема статус међународне норме, и зависи од националног законодавства. У многим државама чланицама Европске уније ово право није признато организацијама цивилног друштва. У Србији су међународни посматрачи присутни од избора 1997. (Nastić 2020), а исте године основана је и прва домаћа организација за посматрање избора, Центар за слободне изборе и демократију – ЦеСИД (Orestijević 2020).

И међународно и домаће посматрање избора имају предности и мане (Nevitte and Canton 1997). Домаће, грађанско посматрање избора мање кошта него међународно, домаћи посматрачи боље познају локални контекст, и могу да имају већу аутономију у оцени интегритета избора него званични представници држава или међународних организација. Предуслови за успешно домаће посматрање су не само познавање стандарда и процедура за одржавање демократских избора, адекватна методологија, већ и придржавање принципа непартијског посматрања (GNDEM 2012).

У литератури постоје бројни аргументи да посматрање унапређује изборе (Kelley 2012), тако што утиче на понашање учесника избора (Hyde 2011; Regalia 2022), али и мења ставове грађана, при чему је идентитет посматрача важан, јер од тога зависи поверење у њихове налазе (Bush and Prather 2018). Улога домаћих посматрача може се стога оценити као важна, не мање од међународног посматрања. Не треба да изненади што је на изборима у Србији 2022. овлашћен велик број међународних, али много већи број домаћих посматрача. Републичка изборна комисија (РИК) овластила је за посматрање 23 стране организације, удружења или представника држава са укупно 537 посматрача, највише из ОЕБС/ОДИХР (286), док је овлашћено девет домаћих удружења са 4.687 посматрача, од којих највише из Црте (3.207) и ЦеСИД-а (947). У наставку рада представићу Цртину методологију и главне налазе посматрања избора 2022. као и ставове грађана и актера о изборном процесу, сакупљене кроз анкетна истраживања.

МЕТОДОЛОГИЈА ПОСМАТРАЊА ИЗБОРНОГ ДАНА

Методологија посматрања избора у почетку је имала фокус на изборном дану и потврђивању резултата избора. Ауторитарне власти биле су склоније да директно манипулишу резултатима избора, што се посебно дешавало на средњим нивоима изборне администрације – у сабирању гласова са бирачких места (Cantú 2019). Међутим, како су избори, и надгледање избора постали устаљенији, главни проблем који је угрожавао њихов интегритет постајала је изражена неравноправност учесника (Levitsky and Way 2010).

И методологија изборног посматрања се мењала у складу са овим трендовима. Акцент се померао са краткорочног посматрања изборног дана ка предизборном и пост-изборном периоду, тако да обухвати кампању, медијско присуство кандидата, као и рад изборне администрације и заштиту изборних права. Црта, као и друге грађанске организације, прилагођавала се развијањем нових компоненти дугорочног посматрања (Orestijević 2020, Srta 2022a). Међутим, у овом раду, због ограниченог простора, описује се само методологија посматрања изборног дана.

Организације могу посматрати изборни дан на различите начине. Могу се посматрати сва бирачка места, на основу чега се могу донети поуздани закључци о изборном дану, а може се посматрати само неколицина бирачких места, где је поузданост налаза нижа. Трећи начин је да се посматра репрезентативни узорак бирачких места, што омогућава да се посматрањем неких места доносе закључци о свим. У наставку ћу аргументовати због чега посматрање узорка има неколико предности над остали моделима – оно омогућава мању пристрасност налаза, боље обучене посматраче и континуитет посматрања.

Посматрање неколико бирачких места не може да пружи слику о томе како су протекли избори у целини. Неправилности се могу десити на неколико места која се обиђу, али не и на хиљадама других бирачких места. Са друге стране, посматрање свих бирачких је не само логистички захтевно, оно може бити и немогуће. У неким државама једино државни апарат, кроз изборну администрацију, има могућност присуства на свим бирачким местима, посебно у географски изолованим подручјима. То ствара ризик од диференцијалног потцењивања, које би могло да угрози репрезентативност налаза, што представља проблем ако се регионалне или урбано-руралне поделе поклапају са обрасцима гласања.

Посматрање свих бирачких места такође захтева огроман број посматрача. Са ограниченим ресурсима, мање посматрача се може боље обучити, а са увећавањем броја посматрача отвара се питање уједначености квалитета њихове обуке и валидности налаза. Коначно, питање цене посматрања на свим бирачким местима везано је за питање одрживости грађанског посматрања у некој држави. Цена једног посматрања избора на свим бирачким местима може бити равна вишедеценијским трошковима посматрања избора на узорку.

Посматрање на узорку стога може бити репрезентативније и валидније него посматрање свих бирачких места, а уз то и економичније. Из ових разлога грађанске организације се још 1980-их година окрећу посматрању на случајном узорку и наредне три деценије је ова методологија примењивана и развијана, а у Србији дуже од две деценије. Логика посматрања изборног дана какву спроводи Црта заснива се на статистичким принципима, односно паралелном бројању гласова (*Parallel Vote Tabulation*) као начину потврђивања званичних резултата избора, али обухвата и начин на који се на бирачким местима долази до резултата (Garber and Cowan 1995; Estok, Nevitte and Cowan 2002).

Случајни узорак заснован је на принципима вероватноће, па се стога зове и пробабилистички узорак, а његова карактеристика је да прати нормалну дистрибуцију, што омогућава квантификацију поузданости закључивања о популацији (Popadić, Žeželj i Pavlović 2018). Да би повећали поузданост закључивања на основу узорка о свим бирачким местима, може се повећавати узорак, али после одређеног броја, то није ефикасно, већ узорак од пар стотина места може да буде адекватан за потребе посматрања избора.

Циљ методологије посматрања изборног дана је да главни налази у што већој мери рефлектују стварно стање на бирачким местима, а да би се приближили томе, она је развијана у два правца. Једна грана методологије посматрања води смањењу узорачке грешке и већој поузданости закључивања на основу узорка, а друга смањењу неузорачке грешке, односно ваљаности података добијених са бирачких места.

Смањивање узорачке грешке односи се на разлику између података који се добијају када би се посматрао узорак бирачких места и када би се посматрала сва бирачка места, и решава се статистичким (квантитативним) методама. Због тога се, на пример, једноставни случајни узорак ретко користи, и углавном су процедуре узорковања комбинација одређених под-типова. Најчешће се користи

стратификовано узорковање, које је случајан узорак, изабран унутар предефинисаних категорија (стратума), што га чини сличнијим популацији свих бирачких места. Са друге стране, неузорачка грешка је разлика између података који би се добили посматрањем и „стварног стања“ на бирачким местима. Да би се смањила ова компонента грешке, потребно је одговорити на проблеме ваљаности (валидности) података, пре свега квалитативним путем – развијањем упитника и обуком посматрача. У наставку ће бити детаљно представљена Цртина методологија посматрања, као и начин закључивања на основу тако сакупљених података.

Узорак

Избори су 3. априла 2022. одржани на више нивоа: редовни председнички избори у Србији, редовни локални избори у тринаест јединица локалне самоуправе, укључујући изборе за скупштину Београда, и ванредни парламентарни избори. На парламентарним и председничким изборима право гласа имало је 6.502.307 бирача на 8.267 бирачких места, док је на београдским то право имало 1.600.463 бирача на 1.170 места.

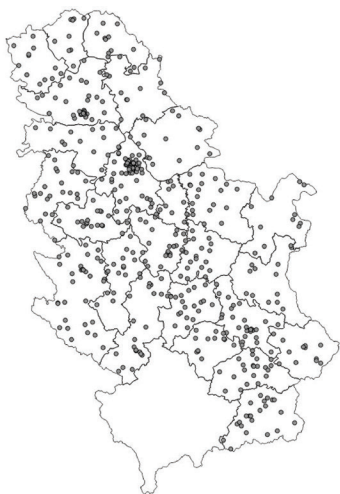
Црта је изборе посматрала на стратификованом узорку бирачких места. Основни узорак за републичке изборе (парламентарне, председничке) имао је стратификацију по шест региона Србије, случајни избор почетног корака, и систематски одабир 500 бирачких места. Овај основни узорак проверавао се по више критеријума, величини бирачког места (броју уписаних бирача) и претходним обрасцима гласања, и случајни избор се понављао док се није постигло задовољавајуће одступање од карактеристика свих бирачких места у Републици.

Пошто су се истовремено одржавали београдски избори, бирачка места у Београду из основног узорка надоградила су се до 450, пратећи исту процедуру, како би се закључци о београдским изборима такође доносили на основу репрезентативног узорка. На овај начин, добијени су случајни стратификовани узорци бирачких места, који су репрезентативни за сва бирачка места у Србији и Београду. Приближна дистрибуција бирачких места приказана је у графиконима 2 и 3.

Гласање на априлским изборима одржавало се у иностранству и заводима за извршење кривичних санкција, а бирачи са Косова и Метохије гласали су на додатним бирачким местима у општинама Бујановац, Куршумлија, Рашка и Тутин. Иако је Црта имала увид у

ток гласања на овим местима, узорак их није обухватао, тако да су налази репрезентативни за бирачка места на територији Србије, без те три категорије посебних бирачких места.

Графикон 2. Узорак за Србију

Графикон 3. Узорак за Београд

Упитник и посматрачи

Поред репрезентативног узорка, други део методологије посвећен је развијању упитника и обуци посматрача. Упитник је основни инструмент којим се подаци о дешавањима на бирачким местима сакупљају, систематизују и достављају на изборни дан. Посматрачи податке уносе у апликацију у коју се логују путем вишестепеног система заштите, и користи се програм који даље обрађује податке.

Посматрачи путем упитника јављају како протиче гласање, излазност и резултате. Резултати гласања пристижу у зависности од времена затварања бирачких места, али обично се довољан број упитника попуни око два сата по затварању, иако некад може трајати много дуже. Имајући у виду да је број питања на које посматрачи одговарају у току целог дана 160, као и број бирачких места у узорку, укупан број података обрађених током дана је преко 140.000 (Табела 1). Број података који се може сакупити и обрадити у току дана, као и брзина закључивања о резултатима, биле би теже достижене

ако би се посматрала сва бирачка места, што је додатна предност посматрања узорка.

Табела 1. Структура упитника

Време	Питања	Број питања
7h	Долазак на бирачко место	3
8.30h	Припрема и отварање бирачког места	20
11h	Гласање и излазност од 7h до 10h	9
14h	Гласање и излазност од 7h до 13h	4
16h	Завршни извештај прве смене	22
16h	Пријављивање друге смене	3
17h	Гласање и излазност од 7h до 16h	4
20h	Гласање и излазност од 7h до 19h	14
22h	Резултати гласања – парламентарни	26
22h	Резултати гласања – председнички	15
22h	Резултати гласања – београдски	19
22h	Гласање и затварање бирачких места	21

Конструкција упитника је кључна за смањивање „неузорачке грешке“. Води се рачуна о томе да се поставе питања на која желимо одговор (избегава се тражење непотребних информација), да сви посматрачи разумеју питања на исти начин (питања би требало да буду јасна и директна), да сви посматрачи могу да добију одговор на питање (не треба их питати нешто што не могу да сазнају), као и да сви могу да пренесу одговор (начин уношења података треба да буде једноставан). Да би се упитник унапредио, пилотира се, односно тестира пре изборног дана.

Посматрачи су присутни на бирачким местима од припреме бирачког места за отварање, све до објављивања резултата, чиме се постиже што потпунији увид у дешавања. Посматрачи зато по правилу раде у две смене, уз додатак оних који прате дешавања ван бирачких места и који могу бити резерве онима на бирачком месту. Због тога је за изборе 2022. године, с обзиром на комплексан узорак, обучено преко 3.000 посматрача.

Смањивање неузорачке грешке зависи и од квалитета обуке посматрача, њихове контроле, као и подршке коју добијају на дан гласања. После обуке и тестирања, посматрачи учествују у симулацији изборног дана и добијају повратне информације. Рад посматрача такође подлеже контролама, на бирачком месту, од стране других посматрача и координатора, до логичко-рачунске контроле њихових одговора. У свему овоме кључну улогу има кол-центар, као и правни и аналитички тим, који током изборног дана пружају подршку посматрачима, брину се о адекватном попуњавању узорка, и верификацији података.

Хипотезе

Процес оцене изборног дана заснива се на логици која у великој мери проистиче из статистичког тестирања хипотеза. На основу посматраног пробабилистичког узорка изводе се закључци о популацији, односно гласању на свим бирачким местима. Оцена изборног дана, посматраног кроз димензије слободних и поштених избора, може се свести на два питања:

Q1 Да ли могу да се потврде званични резултати?

Q2 Да ли такви резултати одржавају вољу гласача?

Одговори на ова питања говоре да ли су бирачи могли *слободно* да гласају и да ли су гласови *поштено* рачунати. У складу са овим питањима постављају се две нулте хипотезе:

H01 Нема значајне разлике између објављених резултата и резултата на посматраном узорку.

H02 Нема значајне разлике између резултата на местима где су уочене неправилности и на местима где нису уочене.

Да би се тестирала прва хипотеза, резултати посматрања избора на узорку пореде се са резултатима које објављује изборна администрација. Уколико се званични резултати налазе изван маргине грешке резултата на узорку, може да се одбаци нулта хипотеза и прихвати прва алтернативна хипотеза H1. У пракси би то значило да је угрожен интегритет избора, или приликом сабирања резултата са гласачких места, или на местима која су била ван узорка.

H1 Постоје значајне разлике између објављених резултата избора и резултата на посматраном узорку.

Посматрањем тока избора на бирачком месту и анализом неправилности тестира се и друга нулта хипотеза. Овде се прави следећи корак у закључивању и поставља се питање како је дошло до резултата, односно да ли је било неправилности које би могле

да промене изборну вољу бирача. Издвајањем бирачких места на којима је толико нарушен интегритет гласања да не може да се тврди да би званични резултати одржавали вољу бирача, процењује се да ли је узорак још увек репрезентативан, и у том случају, тестира се да ли би резултати гласања били другачији уколико се гласови са места на којима је било неправилности не би рачунали. Ако би били другачији, могла би да се одбаци друга нулта хипотеза и прихвати алтернативна хипотеза H_2 .

H_2 Постоје значајне разлике између резултата избора на местима на којима су уочене неправилности и на местима на којима нису уочене.

Одбацивањем једне, две, или неодбацивањем хипотеза, добија се четири исхода која пружају основу за оцену регуларности изборног дана. Први исход ослањао би се на потврду званичних резултата, и обим неправилности који не би значајно утицао на резултате гласања (не одбацује се ниједна нулта хипотеза). Посматрачка мисија могла би тада да потврди да је гласање углавном протекло регуларно.

У другом исходу, на посматраним местима нема довољно доказа да су неправилности утицале на резултате, али се не могу потврдити резултати (одбацује се H_01 , али не и H_02). То значи или да је ван посматраног узорка било толико неправилности да су промениле резултате гласања, или да је дошло до неправилности у сабирању података са бирачких места.

У трећем случају, на посматраном узорку се могу утврдити значајне разлике између резултата избора тамо где су уочене неправилности које угрожавају интегритет гласања и оних где нису уочене, али нема разлика између објављених резултата и резултата на посматраном узорку (не одбацује се H_01 , одбацује се H_02). Тада може да се тврди да су неправилности на бирачким местима утицале на резултате избора, иако су такви резултати касније правилно обрађени, па би закључак посматрачке мисије био да званични резултати не одржавају слободно изражену вољу бирача.

Конечно, могуће је одбацити обе нулте хипотезе, и тврдити да су неправилности на бирачким местима утицале на резултате и да се званични резултати не могу потврдити. Ово је комбинација у којој је најизгледније да гласање није било регуларно јер је дошло до нарушавања интегритета избора на више нивоа.

ГЛАВНИ НАЛАЗИ ПОСМАТРАЊА ИЗБОРНОГ ДАНА

У овом делу текста изнећу основне налазе посматрања изборног дана којима се тестирају претходно постављене хипотезе. У првом делу пореде се објављени резултати избора и резултати на посматраном узорку, а у другом ће се описати најважније уочене неправилности које могу да утичу на интегритет гласања.

Резултати и излазност

На парламентарним изборима учествовало је укупно 19 листа а изборни праг је прешло седам листа, уз пет мањинских.² Табела 2 показује резултате избора на узорку, уз доњи и горњи интервал поверења (CI) на нивоу 95%, као и укупне резултате Републичке изборне комисије, када се изоставе гласови са бирачких места у иностранству, у заводима за извршавање санкција и бирачких места за гласаче са Косова и Метохије – ова колона обележена је као РИК*.

На основу ових података могу се извести два закључка. Полазећи од узорка, граничне вредности интервала поверења листа које су биле најближе изборном прагу (Заветници, Суверенисти) не прелазе 3%, што значи да се састав парламента могао поуздано предвидети на основу узорка. Друго, укупни резултати РИК налазе се унутар граничних вредности интервала поверења резултата свих листа, што значи да нема значајне разлике између објављених резултата избора и резултата на посматраном узорку.

Табела 2. Избори за народне посланике

Листе	Узорак	CI доњи	CI горњи	РИК*
Александар Вучић – Заједно можемо све	42,37	41,09	43,65	42,77
Мариника Тепић – Уједињени за победу Србије	14,08	13,05	15,11	13,74
Ивица Дачић – СПС, ЈС, Зелени Србије	11,09	10,65	11,53	11,45
Милош Јовановић – Нада за Србију	5,42	5,19	5,65	5,40
Морамо	4,66	4,26	5,06	4,70

2 Избори су понављани на 54 бирачка места 16. априла, и једном месту у општини Бујановац 28. априла, 27. маја, 23. и 30. јуна. У даљем делу текста приказани су укупни резултати, после понављања.

Бошко Обрадовић – Двери – ПОКС	3,92	3,72	4,12	3,83
Српска странка Заветници	3,79	3,62	3,96	3,72
Суверенисти – ДЈБ, ЗС, ЖЗС	2,46	2,15	2,77	2,29
Српска радикална странка	2,17	2,04	2,3	2,15
Борис Тадић – Ајмо људи	1,72	1,61	1,83	1,68
Савез војвођанских Мађара	1,41	0,89	1,93	1,61
Муфтијин аманет – Странка правде и помирења	1,01	0,50	1,52	0,89
Отете бебе – Ана Пејић	0,82	0,76	0,88	0,83
СДА Санцака – Сулејман Угљанин	0,7	0,28	1,12	0,54
Заједно за Војводину	0,68	0,51	0,85	0,64
Руски мањински савез	0,23	0,20	0,26	0,25
Коалиција Албанаца долине	0,17	0	0,37	0,27
Ромска партија	0,17	0,15	0,19	0,17
Албанска демократска алтернатива	0,07	0,02	0,12	0,09
Неважећи листићи	3,01	2,88	3,14	2,97

Извор: Crta, RIK.

На председничким изборима учествовало је осам кандидата, а на основу узорка Александар Вучић је освојио апсолутну већину гласова (Табела 3). Као и на изборима за народне посланике, званични резултати налазе се унутар граничних вредности интервала поверења резултата.

Табела 3. Избори за председника Републике

Кандидати	Узорак	СИ доњи	СИ горњи	РИК*
Александар Вучић	57,69	56,23	59,15	58,39
Здравко Понош	19,02	17,75	20,29	18,48
Милош Јовановић	5,91	5,64	6,18	5,99
Бошко Обрадовић	4,44	4,25	4,63	4,38
Милица Ђурђевић Стаменковски	4,30	4,11	4,49	4,24

Биљана Стојковић	3,23	3,01	3,45	3,23
Бранка Стаменковић	2,14	1,97	2,31	2,05
Миша Вацић	0,88	0,82	0,94	0,87
Неважећи листићи	2,41	2,29	2,53	2,37

Извор: Crta, RIK.

Коначно, на београдским изборима учествовало је 12 листа, а цензус је прешло седам. Ни овде граничне вредности интервала поверења листа које су биле најближе изборном прагу нису прелазиле 3%, и није било значајне разлике између објављених резултата и резултата на узорку.

Табела 4. Избори за одборнике скупштине Града Београда

Листе	Узорак	СИ доњи	СИ горњи	ГИК
Александар Вучић – Заједно можемо све	38,06	37,26	38,86	38,02
Владета Јанковић – Уједињени за победу	21,35	20,69	22,01	21,32
Морамо	10,83	10,44	11,22	10,81
Ивица Дачић – СПС, ЈС, Зелени Србије	6,95	6,77	7,13	6,99
Милош Јовановић – Нада за Београд	6,29	6,19	6,39	6,30
Српска странка Заветници	3,49	3,37	3,61	3,50
Бошко Обрадовић – Двери – ПОКС	3,37	3,28	3,46	3,37
Душко Вујошевић – Ајмо људи	2,82	2,75	2,89	2,86
Суверенисти	2,16	2,10	2,22	2,13
Српска Радикална Странка	1,58	1,52	1,64	1,60
Немања Шаровић – За сав нормалан свет	0,57	0,55	0,59	0,57
Руски мањински савез	0,42	0,40	0,44	0,42
Неважећи листићи	2,11	2,05	2,17	2,09

Извор: Crta, GIK.

Додатно су проверавани и званични подаци о излазности. Црта је ове добијала четири пута током дана, у 10h, 13h, 16h и 19h, а коначну излазност по затварању бирачких места у 20h (Табела 5). У временским пресецима када је и РИК објављивала излазност, ти подаци били су унутар маргине грешке података Црте. Такође, није било наглих скокова стопе излазности који би могли да буду показатељи изборних нерегуларности, као што је „пуњење кутија“.

Табела 5. Излазност (парламентарни избори)

Време	Узорак	СИ доњи	СИ горњи	РИК
10h	10	9,6	10,3	9,6
12h				20,5
13h	26,7	26	27,3	
14h				31,6
16h	42,2	41,3	43	41,6
18h				50,8
19h	55,1	54,2	56,1	
20h	58,7	57,8	59,6	58,6

Извор: Црта, РИК.

На основу до сада представљених налаза, нису нађене значајне разлике између објављених резултата избора и резултата на посматраном узорку, за сва три нивоа избора, па је могуће потврдити да званични резултати одражавају резултате са бирачких места у узорку. Интегритет избора није био угрожен приликом сабирања резултата са бирачких места, или на местима која су била ван посматраног узорка.

Неправилности на бирачким местима

Друго питање је да ли су резултати избора на посматраним бирачким местима одражавали вољу бирача. Неправилности током изборног дана могу бити различитог обима, и у различитим фазама гласања. Један део тиче се радњи и околности приликом отварања и затварања бирачких места, док се други односи на ток гласања, пре свега на слободу и тајност гласа.

Скоро 10% бирачких места у Србији и Београду је отворено после 7h, али је након почетног кашњења гласање одржано на свим

местима. На знатном броју места (17% у Србији, 19% у Београду) приликом отварања бирачких места нису били присутни сви чланови бирачких одбора. На нивоу Србије, осам одсто бирачких места није било припремљено у складу с процедурама, а у Београду тај проценат је био пет одсто. Врећа с изборним материјалом није била осигурана затворницом приликом пријема на два одсто бирачких места у Србији и Београду, док на три одсто бирачких места у Србији и два одсто у Београду гласачка кутија није била запечаћена, контролни листић није показан првом бирачу, или није убачен у кутију.

Током дана забележене су гужве на бирачким местима широм Србије, посебно у већим градовима. Ово се дешавало између осталог јер су избори одржавани на више нивоа, а бирачки одбори нису били најбоље припремљени. У 20h, када је предвиђен крај гласања, на 11% бирачких места у Србији било је грађана који су хтели да гласају, а у Београду је на чак 27% бирачких места још било бирача.

Изборни дан је протекао углавном у складу са законским оквиром, уз спорадичне неправилности, од којих су најважније везане за тајност и слободу гласа. Појединачне повреде тајности гласања у Србији су забележене на 14%, а у Београду на 7% бирачких места. Чланови бирачких одбора или бирачи су снимали дешавања на 9% бирачких места у Србији и на 6% места у Београду. Присуство трећих лица, неовлашћених да присуствују процесу гласања, забележено је на шест одсто места у Београду, а у Србији на четири одсто.

Једна од најчешће забележених неправилности било је вођење паралелних евиденција бирача, које је у Србији и Београду забележено на 11% бирачких места. На атмосферу изборног дана утицало је и присуство возила која су кружила око бирачких места, на осам одсто бирачких места, док је у Београду то био случај на два одсто. Организовано довођење бирача забележено је на четири одсто бирачких места у Србији, односно два одсто у Београду. Окупљање људи око бирачких места, уз наводе о куповини гласова пријављено је на четири одсто бирачких места у Србији и у Београду. По подацима Црте, домаћи или међународни посматрачи били су присутни на 18% бирачких места у Србији, и чак на 85% бирачких места у Београду.

Иако су избори протекли у атмосфери пуној тензија, уз неколико физичких сукоба (Nikolić 2022), и уз недовољну спремност бирачких одбора да на квалитетан начин организују и спроведу гласање на бирачким местима у условима повећане излазности, гласање је на већини бирачких места протекло у складу са прописима. Правни

и аналитички тимови Црте, који су анализирали све пријављене неправилности доносили су оцене о интегритету бирачких места. На крају изборног дана, утврђено је да је на оба узорка, у Београду и на територији Србије, забележено по пет одсто бирачких места са неправилностима које су угрозиле интегритет гласања. Међутим, изузимањем ових бирачких места из узорка није дошло до значајне разлике у излазности, као ни у коначном исходу гласања. Другим речима, могло се закључити да резултати, чак и када се узму у обзир све ове евидентиране неправилности, одржавају изборну вољу гласача.

Када се сагледају налази посматрања изборног дана, није могуће одбацити нулте хипотезе, и закључује се да је изборни дан, уз све евидентиране неправилности које су угрожавале тајност и слободу гласања, ипак рефлектовао изборну вољу бирача. Налаз о пет одсто бирачких места на којима су кумулативне неправилности угрозиле интегритет, ставља овај изборни дан у средњи ранг по квалитету, у односу на претходна гласања која Црта посматра од 2016. године. Тај проценат је нешто већи у поређењу са гласањем на парламентарним изборима 2016. и референдуму 2022. када је био 4%, као и на председничким изборима 2017 (3%), али је мањи него проценат на парламентарним изборима 2020 (9%) и београдским изборима 2018. године (8%).

СТАВОВИ О КВАЛИТЕТУ ИЗБОРНОГ ПРОЦЕСА

Налази грађанског посматрања избора имају онолико смисла колико грађани имају поверења у њих. Али грађански посматрачи избора су само део учесника у изборном процесу, и ставови о изборима у великој мери зависе од реакција других. У последњем делу текста даћу кратак приказ главних ставова представника кандидата из власти и опозиције, међународних и домаћих посматрача према интегритету изборног дана, али и ставова грађана о изборима, сакупљеним кроз два анкетна истраживања.

Реакције учесника

Представници странака на власти, СНС и СПС, изјавили су да су избори протекли у најбољем реду и били су задовољни постигнутим резултатима (*Danas* 2022). Реакције кандидата опозиционих партија са десног спектра углавном нису доводиле у питање изборне резултате. Наглашено је да је било неправилности,

али не толико озбиљних да би могле да утичу на коначне исходе избора (*NI 2022a*).

Реакције представника опозиционих листа са центра и левог дела спектра биле су другачије – иако су иницијално доводили у питање регуларност избора, ово није трајало дуго. Представници коалиције Уједињени указивали су на нерегуларне услове током изборног дана, али након најаве састанка лидера Странке слободe и правде Драгана Ђиласа са Александром Вучићем, резултати избора више нису суштински довођени у питање (*NI 2022b, RTS 2022*).

Једини актери који су позвали на изражавање протеста због избора били су представници коалиције Морамо, који су реаговали на изостанак прелиминарних резултата током изборне ноћи, и упозоравали на „масовну крађу гласова“ (*NI 2022c; 2022d*). Ипак, представници коалиције су били задовољни резултатима избора и нису наставили са њиховим оспоравањем (*Jelovac 2022*). Сличну трајекторију имали су и представници коалиције Ајмо људи, који нису прешли изборни праг, и који су иницијално тврдили да је дошло до крађе гласова, али су касније објашњавали резултате „страхом од цензуса“ (*Sovrlić 2022; NI 2022e*).

Организација за европску безбедност и сарадњу, која је имала највећу међународну посматрачку мисију, оценила је да је изборни дан протекао мирно, уз неколико инцидентата, и да су се процедуре гласања углавном поштовале. Главне проблеме идентификовали су у неједнаким условима кандидата, у којима су носиоци јавних функција фаворизовани (*OEBS-ODIHR 2022*). Међународни актери који су имали овлашћене посматраче, Сједињене Америчке Државе и Европска унија, поздравили су резултате избора, али су упозорили на неуједначене услове и фаворизовање носилаца власти (*NI 2022f; DG NEAR 2022*).

Европска мрежа организација за мониторинг избора ЕНЕМО, међународна мрежа грађанских посматрача, слично је оценила проблеме, истичући злоупотребе државних ресурса, притиске на бираче, и неједнаке медијске услове за учеснике, али и да су процедуре на дан избора, укључујући пребројавање, спроведене ефикасно и у складу са законом (*ENEMO 2022*). Црта је у прелиминарном извештају о изборном дану потврдила његову регуларност, али је у извештајима о дугорочном посматрању указала на проблеме изборног процеса: медијску неравноправност изборних учесника, злоупотребу јавних ресурса, клијентелистичке праксе и притиске на бираче (*Crta 2022a, 2022b*). ЦеСИД, друга највећа домаћа посматрачка мисија, у прелиминарном извештају истакла

је да су на изборима уважена грађанска права, али да су главни проблеми били неравноправно медијско представљање и боља почетна позиција владајуће странке у кампањи (CeSID 2022).

Ставови грађана

Да би сазнали какви су били ставови грађана према изборима, Црта је спровела два анкетна истраживања, пре и после изборног дана (Stojilović and Ilić 2022; Ilić and Stojilović 2022). Оба истраживања обављена су као компјутерски подржано телефонско анкетирање (CATI) уз насумичан одабир бројева мобилних телефона (*Random Digit Dialing*), на случајном узорку пунолетних испитаника, репрезентативном за Републику Србију (без Косова и Метохије), пост-стратификованом по полу, узрасту, региону и типу насеља (Табела 6).

Табела 6. Карактеристике анкетних истраживања Црте

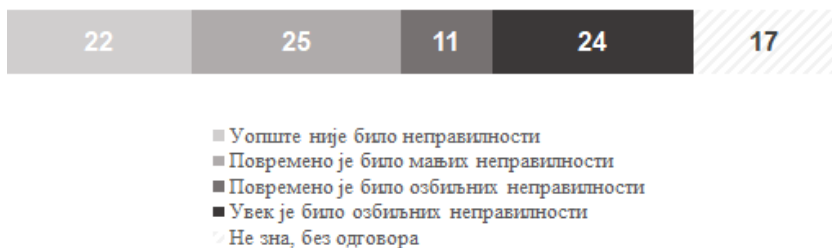
	Пре избора	После избора
Величина узорка	1075 испитаника	1000 испитаника
Маргина грешке	± 3%	± 3,16%
Стопа одговарања	28%	26%
Просечно трајање анкете	12 минута	16 минута
Период истраживања	19–25. фебруар	14–23. мај

Испитаници су у фебруарском истраживању одговарали на питања о претходним изборним процесима, као и очекивањима од априлских избора, док су у мају износили ставове о одржаним изборима. Пошто су истраживања рађена око 40 дана пре и после избора, ови резултати пружају увид у перцепције квалитета изборног процеса, као и у могуће промене ставова.

Нешто мање од две трећине испитаника сматрало је да је последњих неколико година било неправилности у изборним процедурама, док нешто више од једне петине мисли да их уопште није било. Графикон 4 показује да међу онима који мисле да је било неправилности, 35% мисле да су биле озбиљне и стално или повремено присутне, а 25% испитаника мисли да је обим

неправилности био мали а учесталост ниска. Најскептичнији према интегритету изборних процедура били су испитаници који би на изборима гласали за опозиционе коалиције: Суверенисте, Уједињене, Ајмо људи и Патриотски блок – Двери. Са друге стране, гласачи партија на власти у највећој мери су мислили да неправилности уопште није било, или да је повремено било мањих. Половина испитаника који су одговорили да је било неправилности у следећем питању рекли су да су неправилности угрозиле тачност резултата (53%), док је 40% одговорило да неправилности нису утицале на резултате. Када се укрсте подаци из два питања, добија се да 46% испитаника мисли да није било неправилности или да нису утицале на резултате, док нешто мање, 36% сматра да их је било и да су утицале.

Графикон 4. Неправилности у изборним процедурама у последњих неколико година

Када су у питању очекивања од априлских избора, нешто више од трећине испитаника мислило је да они неће бити слободни и поштени, док је нешто испод две трећине мислило да ће бити (Графикон 5). Графикон 6 показује и да је проценат испитаника који су мислили да ће бити могућа добра контрола избора (67%) знатно већи од процента који мисле да неће бити могућа (20%). Чак су и испитаници који су на претходно питање о изборним неправилностима одговарали да их је увек било, били подељени око очекивања о могућности контроле априлских избора. Испитаници који би гласали за коалиције Морамо и Ајмо људи највише су мислили да неће бити могућа добра контрола, што се може довести у везу са реакцијама њихових представника.

Графикон 5. Очекивања од предстојећих избора (1)

■ Биће слободни и поштени ■ Неће бити слободни и поштени ◌ Не зна, без одговора

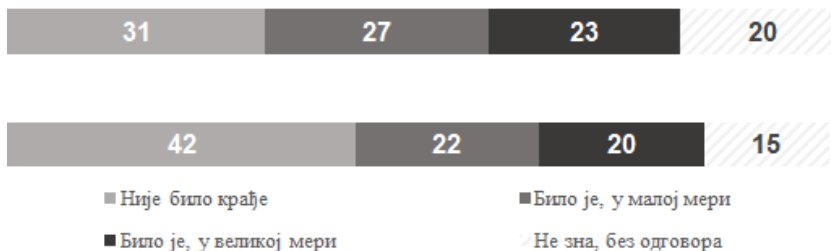
Графикон 6. Очекивања од предстојећих избора (2)

■ Биће могућа добра контрола ■ Неће бити могућа добра контрола ◌ Не зна, без одговора

Испитаници су у фебруарском истраживању одговарали да ли мисле да је било крађе гласова на изборни дан на претходним изборима, а у мају су одговарали исто али за управо одржане изборе (Графикон 7). Док је пре избора 31% испитаника одговорило да није било крађе, а чак 50% да је било у великој или малој мери, након избора (доња трака) ситуација се променила. Процент испитаника који је мислио да је 3. априла било крађе и да није било крађе се изједначио на 42%. Страначка оријентација је, као и у претходним питањима, у вези са ставовима о изборној крађи – они који би гласали за партије на власти у много мањој мери мисле да је на претходно одржаним изборима било крађе, него они који би гласали за партије у опозицији. Али, после априлских избора уочљиво је да су се смањили проценти оних који мисле да је било крађе, и међу онима који су рекли да су гласали за власт (чији је удео већ био мањи) али и међу готово свим гласачима опозиционих листа.

Графикон 7. Крађа гласова на изборни дан

Овај преглед ставова о изборима наводи на три закључка. Прво, није било великих спорова у јавности око резултата, учесници из власти и опозиције углавном су прихватили исходе избора. У фокусу опозиционих актера, као и међународних и домаћих посматрача, све више је неравноправност учесника и начин на који се формира изборна воља бирача, кроз кампању и медије. Грађани су подељени у ставовима о изборима, углавном по партијским линијама. Једна трећина грађана Србије кроз сва питања исказује више сумње, и критичнија је према квалитету избора. Међутим, изгледа и да бирачи реагују на ставове изборних учесника, да се мање верује у крађу на изборни дан, и да расте уверење да је могуће заштитити гласове на бирачким местима.

ЗАКЉУЧАК

Иако се у последње време у оцени избора, сасвим оправдано, више пажње посвећује положају учесника, него регуларности гласања, још увек је важно посматрати изборни дан. За то постоје најмање два разлога. Посматрањем избора могу се уочити слабе тачке у процесу и утицати да се оне унапреде. Грађанско посматрање избора требало би да помогне изборној администрацији у унапређењу интегритета избора, а кључни инструменти у томе су извештаји о изборном дану и изборне препоруке (Crta 2020; Jovanović 2021). Иако је тренд у Србији последње деценије негативан, много тога се променило на боље у организацији гласања од првих вишестраначких избора 1990. године. Ова унапређења требало би сачувати, а уколико се између избора посвећено ради на јачању изборне администрације и интегритету изборног дана, постоји велики простор да се целокупни изборни процес суштински побољша.

Други разлог због ког је грађанско посматрање изборног дана

још увек важно је поверење у демократске механизме и резултате избора. Помало неочекивано, после избора 2022. изостали су масовни протести незадовољних грађана, који су обележили парламентарне изборе 2016. године (Не давимо Београд), председничке изборе 2017. (Против диктатуре), и парламентарне 2020. године (Јулски протести). Иако не би било лако раздвојити ефекте различитих актера на перцепцију квалитета изборног процеса и посебно дана за гласање, изостанак оптужби о изборној крађи, уз налазе посматрачких мисија, вероватно је допринео нешто бољој перцепцији овог изборног дана него што је то био случај раније.

Ако би оптужбе за изборну крађу, које су се до сада упорно понављале, престале да буду у центру пажње, уколико би се установило основно поверење у спровођење избора на дан гласања, могло да се окрене суштинским проблемима – неравнотежи у медијском представљању кандидата, злоупотреби јавних ресурса, функционерској кампањи кандидата партија на власти, и ефективної заштити изборних права бирача, која пречесто мањка. Налази домаћих посматрачких мисија дају основа за овакав став – неправилности које су евидентирани на изборни дан и које су угрожавале тајност и слободу гласања, нису суштински мењале изборну вољу бирача. То што налази посматрања могу да потврде да је изборни дан углавном протекао у складу са правилима, да су бирачи у великој мери могли слободно да гласају и да су гласови поштено сабирани, не значи и да је оцена целокупних избора таква. Али без ове основе, слободног и поштењог изборног дана, избори би у потпуности престали да испуњавају своју основну сврху – да изражавају вољу народа на којој се заснива легитимна власт.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Alvarez, R. Michael, Lonna Rae Atkeson, and Thad E. Hall. 2013. *Evaluating Elections: A Handbook of Methods and Standards*. New York: Cambridge University Press.
- Beigbeder, Yves. 1994. *International Monitoring of Plebiscites, Referenda and National Elections: Self-Determination and Transition to Democracy*. Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers.
- Bieber, Florian. 2018. "Patterns of competitive authoritarianism in the Western Balkans". *East European Politics* 34 (3): 337–354.
- Bjornlund, Eric. 2004. *Beyond Free and Fair: Monitoring Elections and Building Democracy*. Washington: Woodrow Wilson Center Press.

- Boese, Vanessa A., Nazifa Alizada, Martin Lundstedt, Kelly Morrison, Natalia Natsika, Yuko Sato, Hugo Tai, and Staffan I. Lindberg. 2022. *Autocratization Changing Nature? Democracy Report 2022*. Gothenburg: Varieties of Democracy Institute (V-Dem).
- Bush, Sarah Sunn, and Lauren Prather. 2018. "Who's There? Election observer identity and the local credibility of elections." *International Organization* 72 (3): 659–692.
- Cantú, Francisco. 2019. "The fingerprints of fraud: Evidence from Mexico's 1988 presidential election." *American Political Science Review* 113 (3): 710–726.
- CeSID. 2022. *Preliminarni izveštaj posmatračke misije CeSID: Parlamentarni i predsednički izbori 03. aprila 2022. godine*. 5. april 2022.
- Conference on Security and Co-operation in Europe [CSCE]. 1990a. Charter of Paris for a New Europe, Meeting of the Heads of State or Government of the participating States of the Conference on Security and Cooperation in Europe, Paris, 21 November 1990.
- Conference on Security and Co-operation in Europe [CSCE]. 1990b. Document of the Copenhagen Meeting of the Conference on the Human Dimension of the CSCE, 29 June 1990.
- Coppedge, Michael, John Gerring, Carl Henrik Knutsen, Staffan I. Lindberg, Jan Teorell, Nazifa Alizada, David Altman, Michael Bernhard, Agnes Cornell, M. Steven Fish, Lisa Gastaldi, Haakon Gjerløw, Adam Glynn, Sandra Grahn, Allen Hicken, Garry Hindle, Nina Ilchenko, Katrin Kinzelbach, Joshua Krusell, Kyle L. Marquardt, Kelly McMann, Valeriya Mechkova, Juraj Medzihorsky, Pamela Paxton, Daniel Pemstein, Josefine Pernes, Oskar Rydén, Johannes von Römer, Brigitte Seim, Rachel Sigman, Svend-Erik Skaaning, Jeffrey Staton, Aksel Sundström, Eitan Tzelgov, Yi-ting Wang, Tore Wig, Steven Wilson and Daniel Ziblatt. 2022. *VDem Dataset v12*. Varieties of Democracy (V-Dem) Project.
- Crta. 2020. *Preporuke za poštene i slobodne izbore*. Beograd: Crta.
- Crta. 2022a. *Drugi preliminarni izveštaj dugoročnih posmatrača, 15. februar - 25. mart*. 31. mart. 2022.
- Crta. 2022b. *Preliminarni izveštaj o monitoringu izbornog dana*. 12. april 2022.
- Danas. 2022. „Vučić: Srbija se dramatično pomerila u desno, razgovaraćemo i sa onima koji su najudaljeniji od nas.” 3. april 2022.

- Directorate-General for Neighbourhood and Enlargement Negotiations. [DG NEAR]. 2022. Serbia: Joint Statement by High Representative Josep Borrell and Commissioner for Neighbourhood and Enlargement Olivér Várhelyi on the general elections, 5 April 2022.
- Elklit, Jørgen, and Palle Svensson. 1997. "The rise of election monitoring: What makes elections free and fair?" *Journal of Democracy* 8 (3): 32–46.
- Estok, Melissa, Neil Nevitte, and Glenn Cowan. 2002. *The Quick Count and Election Observation: an NDI Handbook for Civic Organizations and Political Parties*. Washington: National Democratic Institute for International Affairs.
- European Commission for Democracy through Law [Venice Commission], Code of Good Practice in Electoral Matters: Guidelines and Explanatory Report, CDL-AD (2002) 23, Strasbourg, 30 October 2002.
- Evropska mreža organizacija za monitoring izbora [ENEMO]. 2022. Predsednički i vanredni parlamentarni izbori (3. April 2022, Srbija), Izveštaj o preliminarnim nalazima i zaključcima, 4. april 2022.
- Flores, Thomas E. 2013. "Monitoring the Monitors: Understanding Election Observation in Today's World." *International Studies Review* 15, 432–437.
- Garber, Larry, and Glenn Cowan. 1995. "The virtues of parallel vote tabulations." *Journal of Democracy* 4 (2): 95–107.
- Global Network of Domestic Election Monitors [GNDEM]. 2012. Declaration of Global Principles for Nonpartisan Election Observation and Monitoring by Citizen Organizations, Commemorated at the United Nations, New York, 3 April 2012.
- Hyde, Susan D. 2011. *The Pseudo-Democrat's Dilemma: Why Election Observation Became an International Norm*. Ithaca: Cornell University Press.
- Huntington, Samuel P. 1993. *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman: University of Oklahoma press.
- Ilić, Vujo, i Darko Stojilović. 2022. *Demokratija na margini rata*. Beograd: Crta.
- International Covenant on Civil and Political Rights [ICCPR], 16 December 1966, UNTS 999, I-14668.
- Jelovac, Jelena. 2022. „Dobrica Veselinović o daljim koracima opozicije nakon izbora.” *Nova*: 4. april 2022.

- Jovanović, Milan N. 2021. "Od zahteva za slobodne i poštene izbore do izborne reforme - Dijalog vlasti i opozicije u Srbiji 2019. godine." *Sociološki pregled* 55 (2): 267–292.
- Kelley, Judith G. 2012. *Monitoring Democracy: When International Election Observation Works, and Why It Often Fails*. New Jersey: Princeton University Press.
- Levitsky, Steven, and Lucan A. Way. 2010. *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War*. New York: Cambridge University Press.
- Levitsky, Steven, and Lucan A. Way. 2020. "The New Competitive Authoritarianism." *Journal of Democracy* 31 (1): 51–65.
- Lührmann, Anna, and Staffan I. Lindberg. 2019. "A third wave of autocratization is here: what is new about it?" *Democratization* 26 (7): 1095–1113.
- NI. 2022a. „Jovanović: Koalicija NADA je ostvarila svoje osnovne ciljeve na izborima.” 4. april 2022.
- NI. 2022b. „Ujedinjeni: Beograđani u neregularnim uslovima pokazali da su za promenu vlasti.” 4. april 2022.
- NI. 2022c. „Održan protest ispred RIK-a, Čuta traži javno prebrojavanje svih glasova.” 4. april 2022.
- NI. 2022d. „Ekološki ustanak: Dokumentovane nepravilnosti, masovna krađa glasova Beograđana.” 6. april 2022.
- NI. 2022e. „Tadić: Zbog ‘glasajte za stranke koje će preći cenzus’ opozicija nema Beograd.” 7. april 2022.
- NI. 2022f. „Kristofer Hil čestitao Vučiću i svim kandidatima na izborima, pohvalio građane.” 4. april 2022.
- Nastić, Maja. 2020. „Uloga OEBS-a u posmatranju izbora u Srbiji.” U: *Kako, koga i zašto smo birali? Izbori u Srbiji 1990–2020. godine*, ur. Milan Jovanović i Dušan Vučićević, 1043–1066. Beograd: Institut za političke studije, Službeni glasnik.
- Nevitte, Neil, and Santiago A. Canton. 1997. "The rise of election monitoring: the role of domestic observers." *Journal of Democracy* 8 (3): 47–61.
- Nikolić, Maja. 2022. „Izborni dan započeo tučom, pa nastavljen nizom incidenata.” *NI*: 3. april 2022.
- Norris, Pippa. 2014. *Why Electoral Integrity Matters*. New York: Cambridge University Press.
- Orestijević, Emilija. 2020. „Principi i praksa domaćeg posmatranja izbora – uloga nevladinih organizacija u posmatranju izbora od 1997. godine.” U: *Kako, koga i zašto smo birali? Izbori u Srbiji 1990–2020. godine*, ur. Milan Jovanović i Dušan Vučićević,

- 1067–1096. Beograd: Institut za političke studije, Službeni glasnik.
- Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju, Kancelarija za demokratske institucije i ljudska prava [OEBS-ODIHR]. 2022. Republika Srbija – predsednički i vanredni parlamentarni izbori 3. april 2022, Saopštenje o preliminarnim nalazima i zaključcima, 4. april 2022.
- Organization for Security and Co-operation in Europe [OSCE]. 1999. Istanbul Document 1999, Adopted at the Sixth OSCE Summit of Heads of State or Government, Istanbul, 19 November 1999.
- Popadić, Dragan, Iris Žeželj, i Zoran Pavlović. 2018. *Alatke istraživača - Metodi i tehnike istraživanja u društvenim naukama*. Beograd: Clio.
- Protocol to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms [CPHR], 20 March 1952, UNTS 213, A-2889.
- Regalia, Marta. 2022. “The Effect of Election Observation: Evidence from Ukraine 2004 Presidential Elections.” *Communist and Post-Communist Studies* 55 (1): 155–182.
- RTS. 2022. „Aleksandar Vučić za RTS: Nezamislive razmere bezobrazluka onih koji prete Srbiji, biće mnogo teško.” 7. april 2022.
- Sovrlić, Sanja. 2022. „Đilas: Opozicija dobila 70.000 glasova više u Beogradu, imamo šansu za promene.” *NI*: 5. april 2022.
- Spasojević, Dušan. 2021. *Podrivanje demokratije: procesi i institucije u Srbiji od 2010. do 2020. godine*. Beograd: Crta.
- Stojilović, Darko i Vujo Ilić. 2022. *Stavovi građana o izbornom procesu 2022*. Beograd: Crta.
- United Nations General Assembly [UNGA], A/RES/3/217 A (1948), Resolution 217 A (III) Adopted and Proclaimed by the General Assembly, on 10 December 1948.
- Ustav Republike Srbije, „Službeni glasnik Republike Srbije”, br. 98/06.
- Vladislavljević, Nebojša. 2019. *Uspon i pad demokratije posle Petog oktobra*. Beograd: Arhipelag.

Vujo Ilić*

Institute for Philosophy and Social Theory,
University of Belgrade

ELECTION OBSERVATION AND THE 2022
ELECTIONS IN SERBIA: HOW THE ELECTION
DAY WENT

Resume

Several organizations, both international and domestic, observed the 2022 general and local elections in Serbia. This article discusses election observation as a way to evaluate and improve the quality of elections and puts forward the main findings of the observation conducted by Crta, a domestic election monitoring organization. I describe the methodology of election day observation based on a representative sample of polling stations, with an emphasis on sample and questionnaire design, as well as observer training, and explaining the logic of inference based on the collected data. The 2022 election day observation confirmed that the official results matched the results from the sample of polling stations, and, even when the observed irregularities were taken into account, the results reflected the will of the voters. Additionally, I analyze the reactions of key actors: candidates, international and domestic observers, who did not contest the election results. Together with this, public attitudes about election irregularities are analyzed, based on the Crta surveys conducted before and after the election day. The article also discusses the purpose of election day domestic observation, in the wider context of elections, in which direct manipulation of election results is less common, while a long-term inequality of participants has become the main problem of elections. I argue that observing election day is meaningful even in such circumstances, as a way to improve the overall

* E-mail: vujo.ilic@instifdt.bg.ac.rs

quality of elections, and increase citizens' trust in democracy.

Keywords: elections, democracy, election observation, quality of elections, methodology, sample, survey, Serbia

* Овај рад је примљен 5. августа 2022. године, а прихваћен на састанку Редакције 15. септембра 2022. године.